

Ключові слова: господарське право, господарське процесуальне право, цивільне процесуальне право, міжнародний комерційний арбітраж, третейський суд, арбітраж, захист прав, третейське судочинство.

Резюме

Третейское судопроизводство рассматривается как альтернативная юрисдикционная форма защиты прав субъектов хозяйствования. Анализируются определения третейского судопроизводства как альтернативной юрисдикционной формы защиты прав субъектов хозяйствования. Разработаны предложения по совершенствованию законодательства для обеспечения надлежащей защиты прав субъектов хозяйствования в форме третейского судопроизводства. Данная статья будет полезной для специалистов в сфере международного коммерческого арбитража, практикующих юристов, а также для студентов юридических факультетов, которые изучают хозяйственное право, хозяйственное и гражданское процессуальное право.

Ключевые слова: хозяйственное право, хозяйственное процессуальное право, гражданское процессуальное право, международный коммерческий арбитраж, третейский суд, арбитраж, защита прав, третейское судопроизводство.

Summary

The article considers arbitral proceedings as an alternative jurisdictional form of entrepreneur rights protection. The Author analyzed arbitral proceedings as an alternative jurisdictional form of entrepreneur rights protection. Propositions on legislation improvement in order to guarantee appropriate entrepreneur rights protection were presented in this article. The article could be useful for the specialists in the field of international commercial arbitration, practicing lawyers and students of the legal faculties studying commercial law, commercial and civil procedure law.

Key words: commercial law, commercial procedure law, civil procedure law, international commercial arbitration, arbitration, rights protection, arbitral proceedings.

Отримано 18.06.2012

Л. В. ТОМАШ

Леонід Васильович Томах, здобувач Львівського державного університету внутрішніх справ

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ, ЕКОНОМІЧНОЇ, СОЦІАЛЬНОЇ ТА ДУХОВНОЇ СФЕР

Проблема громадянського суспільства є не тільки об'ємною, а й надзвичайно складною, має комплексний характер. Комплексність її полягає в тому, що вона так чи інакше порушує низку ключових питань, зокрема: співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації.

Вагомий внесок у дослідження різних аспектів громадянського суспільства та його взаємодії з інститутами держави зробили такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, як: М. Вайда, Ю. Габермас, О. Гарань, М. Дзельський, Г. Кальтенбрунер, А. Карась, В. Клюксен, Л. Колаковський, А. Колодій, М. Кундера, Я. Куронь, М. Новіков, А. Олійник, В. Полохало, В. Примуш, С. Рябов, В. Сидоренко, О. Скрипнюк, В. Ткаченко, М. Томенко, Є. Шацький, Г. Шельський, Г. Щедрова та інші.

Мета даної статті полягає у дослідженні громадянського суспільства, найважливішою передумовою існування якого виступає особа, котра володіє правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних потенцій, здійснюючи які, вона через інститути громадянського суспільства забезпечує відтворення соціального життя.

Сучасні концепції громадянського суспільства своїм корінням сягають часів Античності і Середньовіччя. З часів Платона і Цицерона поняття «громадянин» (від давньогрец. – *polites*, лат. – *civilis*) пов'язано з поняттям прав і обов'язків, а в політології поняття «громадянське суспільство» найтіснішим чином кореспондує з поняттям «право».

Для Арістотеля громадянське суспільство і держава є взаємозамінними поняттями: «держава є сукупність громадян, громадянське співтовариство»¹.

Платон і Арістотель виходили з того, що суспільне життя без держави, без встановленого і підтримуваного нею порядку призведе до безладдя і не обіцяє нічого доброго громадянам. З наявністю держави Арістотель пов'язував можливість функціонування права, а останнє є мірилом справедливості й регулюючою нормою політичного спілкування. Цементуючою силою суспільної згоди давньогрецький мислитель вважав середні верстви. Арістотель прагне дати визначення поняття державного устрою; «Верховна влада скрізь пов'язана з порядком державного управління, а останнє і є державним устроєм»². У державному устрої мислитель виділяє три частини: перша – це «законодавчий орган, друга – посади, третя – судові органи»³.

Зауважимо, що в епоху Середньовіччя емпіричним підґрунтям утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, не були державами в державах. Їх справжній статус був дещо іншим. Вони були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн.

Проте в повному обсязі ідеї правової держави і громадянського суспільства формуються, починаючи з XVII ст. За визначенням професора Каліфорнійського університету Дж. Александера, розвиток ідеї і практики громадянського суспільства пройшов три стадії, названі ним «громадянським суспільством»⁴.

Громадянське суспільство охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Його основні положення сформульовані такими видатними філософами, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Г. В. Ф. Гегель, А. де Токвіль, іншими мислителями того часу. З їхніми іменами пов'язано формулювання засад, властивих і нинішнім концепціям взаємовідносин суспільства і держави. Йдеться насамперед про договірну концепцію громадянського суспільства.

Англійський мислитель Т. Гоббс виходив із того, що держава виникла на основі «суспільного договору» із «природного стану», коли люди жили розрізнено і перебували в стані «війни всіх проти всіх». У результаті суспільного договору громадяни делегують частину своїх прав главі держави (або державним органам), на якого покладається функція охорони миру і забезпечення добробуту громадян. Благо народу – вищий закон держави. Прихильник сильної державної влади (політичного абсолютизму) Т. Гоббс проголошував інтереси держави вищим критерієм моралі. У своїй праці «Левіафан» він створив гімн державі, яка приводить до влади розуму, миру, безпеки, багатства, цивілізованої упорядкованості⁵. Т. Гоббс першим вводить у політичну науку термін «громадянське суспільство», яке він ототожнював з державою.

Його співвітчизник Дж. Локк виступав за буржуазно-конституційну монархію і розподіл функцій влади: законодавча належить парламенту, виконавча – суду і армії, реферативна – королю і міністрам. Законодавча влада є верховною. Заперечуючи проти вчення Т. Гоббса щодо абсолютного, необмеженого характеру державної влади, Дж. Локк доводив, що основним обов'язком держави, яка виникла на основі «договору», є дотримання «природного права», захист особистої свободи і приватної власності громадян. У роботі «Два трактати про правління» Дж. Локк розглядав широкий комплекс проблем державної влади і громадянського суспільства, політичних свобод, законності. Дж. Локк розглядає природний стан як перехідний, такий, що має змінитися на інший, більш безпечний і стабільний. Таким станом він вважає політичне або громадянське суспільство⁶.

Французький просвітитель Ш. Л. Монтеск'є більш чітко розвиває концепцію поділу влади, визначаючи законодавчу, виконавчу, судову; пропонує механізм стримувань і противаг. Він виділяє три форми правління: республіка, монархія, деспотія. У праці «Про дух законів», яка поставила мислителя в ряд найбільших політичних постатей не тільки Франції, а й світу, він стверджує: «Я припускаю три визначення або, вірніше, три факти: республіканське правління – це те, за якого верховна влада перебуває в руках або всього народу, або частини його; монархія, – за якої управляє одна людина, але за допомогою установлених незмінюваних законів; тим часом у деспотичному все поза всякими законами і правилами рухається волею і сваволею однієї особи»⁷.

Стрижнем політичної теорії Ж.-Ж. Руссо, яку він виклав у своїй основній праці «Суспільний договір, або Принципи політичного права», є вчення про народний суверенітет як здійснення загальної волі. Згідно з концепцією Ж.-Ж. Руссо, золотий вік людства, коли люди жили в єдності з природою і їх взаємовідносини визначалися не егоїстичним розрахунком, а простими і щирими відчуттями, скінчився з моменту появи приватної власності в результаті огороження і привласнення землі. На цій основі виникають громадянське суспільство, в якому закріплюється матеріальна нерівність, і держава, в якій фіксується нерівність соціальна між панівною і підвладною їй частиною суспільства⁸. Ж.-Ж. Руссо вважав, що підкорятися своїм пристрастям – означає, бути їх рабом, а дотримуватися закону, добровільно прийнятого, означає бути цілком вільним. Він виступав за всенародні референдуми з ключових питань суспільного життя, сформулював ідею народного суверенітету. Визначаючи критерії хорошого правління, французький філософ зазначає: «За всіх інших рівних умов правління, коли без сторонніх коштів, без подання права громадянства, без колоній громадяни плодяться і множаться, є, без сумніву, кращим правлінням; за якого народ зменшується числом і зубожіє, є гіршим»⁹.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства-держави приходять концепції, прихильники якої стверджували, що громадянське суспільство відмінне від держави, його не можна ототожнювати з останньою. Виділяють два напрями цієї концепції.

Прихильники першого відстоювали ліберально-демократичну модель, виходили із саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого знаходиться вільна і незалежна особистість. Зазначалася можливість деструктивного впливу держави на суспільство. Найбільш рельєфно ця концепція сформульована французьким мислителем А. де Токвілем. Базовим елементом громадянського суспільства А. де Токвіль вважає общину. Важлива роль у функціонуванні громадянського суспільства належить різного роду асоціаціям; сімейним, професійним, релігійним тощо¹⁰.

Прихильники другого напрямку, який спирається на німецьку філософську традицію, розвивали етатистську модель, розглядали громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй; при цьому перевага віддавалася праву і законам.

Німецький філософ, соціальний мислитель І. Кант є одним із творців концепції «правової держави» і «громадянського суспільства». Країною повинні правити не люди, а закони. У праці «Метафізика звичаїв» І. Кант стверджував, що в правовому суспільстві громадянська свобода постає як право особи підкорятися тільки тим законам, із справедливістю яких вона погоджується і добровільно дотримуватися яких вона бере на себе зобов'язання – «правові атрибути суть: заснована на законі свобода кожного не підкорятись іншому закону, крім того, на який він дав свою згоду»¹¹. Тільки загальна воля народу може бути джерелом усіх законів у правовій державі.

Оригінальне бачення діалектики громадянського суспільства і держави знаходимо у представника німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегеля. В основу концепції громадянського суспільства він поклав еволюцію форм людського співжиття. Соціальна історія, за Г. В. Ф. Гегелем, – це розгортання моральної ідеї на трьох основних ступенях історичного розвитку. Г. В. Ф. Гегель називає елементами громадянського суспільства сім'ю і стани (землероби, ремісники, фабриканти, торговці), які утворюють дві підвалини цього суспільства. Стани утримуються зсередини добродійності і становою честю. Чернь – паразитична асоціальна маса – випадає із структури громадянського суспільства, однак утримується в суспільстві. Відстоюючи тезу про недопущення будь-яких форм суспільного паразитизму і утриманства, Г. В. Ф. Гегель констатував: «В Афінах діяв закон, який зобов'язував кожного громадянина звітувати, на які кошти він живе; тепер же вважається, що це нікого не стосується»¹². В цілому Гегель тяжів до ствердження примату держави над громадянським суспільством. Держава представляє суспільство в його єдності. Лише утримуючи громадянське суспільство в підвладному стані, держава може забезпечити його свободу. Гегель розрізняв і диференціював державу і громадянське суспільство. Німецький філософ вважав, що громадянське суспільство перебуває не всередині держави, а існує поряд з нею. У «Філософії права» читаємо: «Громадянське суспільство є диференціація, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, це важливіше, ніж розвиток держави»¹³. Приватні інтереси представляють сім'я і громадянське суспільство, загальний інтерес – держава. При зіткненні інтересів сім'ї і громадянського суспільства вони мають бути підкорені державі. Саме тому сім'я і громадянське суспільство є частинами держави. Зразковим державним устроєм Г. В. Ф. Гегель вважав конституційну монархію, насамперед пруську.

Ліберально-демократична і етатистська моделі громадянського суспільства на практиці були буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, формувало закони, громадську думку щодо проблем, які були визнані загальнозначущими. Ідея громадянського суспільства, яка виникла у XVIII ст., виконала своє призначення як засіб ідеологічного забезпечення буржуазних революцій. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Водночас ринок ніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

Від середини XIX до другої половини XX ст. відбувається усвідомлення тих негативних тенденцій, які з розвитком буржуазного суспільства приніс ринок: зростання стурбованості, наростання соціальних антагонізмів і загострення класової боротьби. У багатьох країнах, де раніше була розроблена і реалізувалася теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його параметри. На практиці це виявляється в опануванні насильницькими методами вирішення конфліктів; стають популярними соціалістичні концепції і одна з найрадикальніших із них – марксизм.

К. Маркс услід за Гегелем розглядав громадянське суспільство як історично закономірний феномен і пов'язував його формування з відповідним ступенем розвитку суспільства, насамперед буржуазного. Громадянське суспільство для Маркса є формою, в якій здійснюється економічний розвиток, сфера праці, виробництва і обміну. У вступі «До критики політичної економії» він характеризував громадянське суспільство як похідне після матеріальних умов життя і вважав, що «анатомію громадянського суспільства необхідно шукати в політичній економії»¹⁴. Громадянські зв'язки і громадянське суспільство є формою класових відносин, яка породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом із ним. В умовах соціалізму К. Маркс уявляв процес формування громадянського суспільства через створення сильної держави – диктатури пролетаріату, яка, змінюючись та перетворюючись на всенародну державу, передає свої владні функції суспільству і врешті-решт відмирає, а на її місці з'являється громадянське суспільство.

Таким чином, можемо констатувати, що наприкінці XIX ст. сформувалися відмінні від попередніх підходи до явища громадянського суспільства та відповідні їм теоретичні конструкції. Також слід зазначити, що саме з цього часу починається доволі тривалий спад інтересу до цієї проблематики. Одна з причин цього полягає в безоглядному втручанні держави, тоталітарних режимів XX ст. (у цей час виникають фашистські режими – в Італії при владі став Муссоліні, у Німеччині – Гітлер) у сферу приватного життя громадян. Концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Відновлення інтересу науковців до проблематики громадянського суспільства відносять до 70-80-х рр. XX ст. Загальна причина такого інтересу – в протесті проти одержавлення суспільства, засилля в ньому владних структур. Центр ваги при вивченні соціальних проблем переноситься з соціалізму на аналіз процесу переходу від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою, а також на дослідження проблем громадянського суспільства¹⁵.

Але не ліберально-демократична, а, скоріше, етатистська модель взаємозв'язку держави і суспільства оволодіває правовим полем держав Центральної і Східної Європи.

Концепція громадянського суспільства інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема: англійським дослідником Е. Геллнером, його співвітчизником Дж. Кіном, французькими вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Е. Арато, Д. Когеном, Дж. Александером, Ф. Шміттером, І. Шапіро, Ч. Тейлором та ін.

До проблеми громадянського суспільства привернута увага дослідників на пострадянському просторі. Виділяються декілька напрямів, за якими здійснюється його вивчення. Перший: досліджується ідея громадянського суспільства, її еволюція, теоретичний зміст на різних етапах історії (В. Біблер, В. Варивдін, К. Гаджієв та ін.). Другий пов'язаний із дослідженням суті, структури, функцій громадянського суспільства, взаємодії його окремих елементів (З. Голенкова, М. Кудряшова, Я. Кузьмінов, В. Смольков, В. Барков, І. Кресіна, М. Михальченко, Т. Разова, Г. Щедрова та ін.). Третій зорієнтований на вивчення діалектики взаємовідносин громадянського суспільства і держави, їх взаємодії у рамках типологічно різних політичних систем (Г. Авцинова, Т. Ворожейкіна, М. Ільїн, Б. Коваль, В. Бабкін, В. Селіванов, А. Сіленко, О. Скрипнік та ін.).

Отже, історія наукової думки свідчить про багатоманітність теоретичних концепцій громадянського суспільства, які за великим рахунком можуть бути зведені до двох: громадянське суспільство – це особлива позадержавна сфера соціуму; громадянське суспільство розглядається як відповідний вид соціуму, ідентифікується з державою, взятою в цілому.

При цьому під державою маються на увазі саме владні політичні структури. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. остання ідея стає панівною.

Переважає більшість дослідників виходить з розуміння того факту, що сутність політичного режиму характеризується наявністю в ньому інститутів правової держави. При тоталітарному режимі правова держава відсутня, при авторитарному її інститути перебувають у процесі становлення, при демократичному режимі вони розвинуті¹⁶.

Правова держава – це тип держави, основними ознаками якої є безроздільне панування права, якого всі дотримуються, верховенство закону, поділ функцій влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави. Отже, мета правової держави – служіння відповідному закону і зумовленому ним соціальному і політичному порядку. Критерієм для віднесення певної держави до правових слід визначити стабільність суспільства, оперативність державного врядування, відносну задоволеність громадян діяльністю владних органів. Головне завдання правової держави полягає в юридичному забезпеченні життєвих інтересів, життєвого простору кожної людини. Зрештою, правова держава може формуватись разом із становленням громадянського суспільства. Правова держава – це продукт, гарант, іпостась, «виток» і набуття громадянського суспільства. Одне без одного неможливе.

У методологічному контексті найбільш продуктивним, на нашу думку, є такий підхід. Громадянське суспільство виступає основою держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку зі становленням правової, соціальної, демократичної держави. Громадянське суспільство – суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно із державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство вільних громадян, воно вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, обмінюватися поглядами.

Виділяють такі основні параметри, які розкривають сутність громадянського суспільства. В політичному відношенні формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади, примат права. В економічному відношенні громадянське суспільство є системою ринкового типу, в основі якої – приватна власність. З точки зору соціальної структури для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків. Проте соціальним підґрунтям громадянського суспільства є середній клас. У духовному аспекті громадянське суспільство характеризується плюралізмом ідей і думок, толерантністю, критичним ставленням до дійсності, раціоналізмом і гуманізмом¹⁷.

Цінність і значущість громадянського суспільства визначається його функціями. Це – функція адаптації (йдеться про корекцію процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами); функція ціледосягнення (досягнення консенсусу в суспільстві); інтегративна функція (створення необхідних економічних, політичних, культурних умов для саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб'єктів); функція відновлення структури і зняття соціальної напруги.

Громадянське суспільство, незважаючи на відповідну автономність, тісно пов'язане з державою. Громадянське суспільство і держава перебувають у складній інверсії і взаємно доповнюють одне одного. У реальному житті спостерігаємо три діалектично суперечливих варіанти взаємовідносин громадянського суспільства і держави.

Перший. Громадянське суспільство придушується державою, як наслідок виникає тоталітарний режим. Щодо його узагальнюючого визначення, то тоталітарний режим (або тоталітаризм) – це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна харизматична особистість (особиста диктатура), повний (тотальний) контроль партії над політичною, економічною, соціальною і духовною сферами життя суспільства. Тоталітаризм є найбільш витонченою формою авторитаризму.

Другий. Існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою, а тоді виникають авторитарні режими різного ступеня жорсткості. Авторитарний режим (авторитаризм) – державно-політичний устрій суспільства, при якому носієм влади є одна людина або група людей; режим спирається на силу або

за необхідності може продемонструвати її наявність; монополізує владу і політику; опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори, при цьому переважають особисті симпатії і вірність вождю. Авторитаризм є перехідним етапом від тоталітаризму до демократії і за відповідних умов може вивести суспільство з економічної кризи, сприяти розвитку демократії, формуванню правової держави та громадянського суспільства.

Третій. Держава виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках права як права держава. Тоді виникає і діє демократичний режим. Це такий державно-політичний устрій, за якого в суспільстві управлінські функції виходять з основного принципу: народ є джерелом влади. Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої, судової влади. Функціонує багатопартійна (двопартійна) система, а також офіційна опозиція, яка конкурує зі своїми політичними суперниками і відтак сприяє розв'язанню нагальних соціально-економічних проблем. Тільки в умовах демократії держава визнає громадянське суспільство повноправним партнером. Наявність демократичного режиму – необхідна передумова формування правової держави, системи органів та інститутів, які гарантують і забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства. В свою чергу, наявність інститутів громадянського суспільства свідчить про неперервний поступ суспільства до демократичного устрою свого життя¹⁸.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

¹ Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – С. 444.

² Там само. – С. 457.

³ Там само. – С. 414–515.

⁴ Основи демократії: навчальний посібник / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай-Бі, 2002. – С. 449–452.

⁵ Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 321.

⁶ Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 361, 365.

⁷ Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 375.

⁸ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 433.

⁹ Там само. – С. 437–438.

¹⁰ Токвиль А. Демократия в Америке: пер. с фр. / А. Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – С. 415–416.

¹¹ Кант И. Метафизика в двух частях / И. Кант // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 479.

¹² Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 269.

¹³ Там само. – С. 638.

¹⁴ Маркс К. К критике политической экономии // К. Маркс. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т. 13. – С. 113.

¹⁵ Політологія / За ред. М. І. Сазонова. – Х.: Фоліо, 1991. – С. 46.

¹⁶ Гаджиев К. Политическая философия / К. Гаджиев. – М.: Экономика, 1999. – С. 87.

¹⁷ Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократия и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1991. – № 9. – С. 44.

¹⁸ Хайек Ф. Познание, конкуренция и свобода. – СПб.: Пневма, 1999. – С. 56.

Резюме

Стаття присвячена розкриттю громадянського суспільства як діалектичної єдності, що знаходить свій вияв у чотирьох основних сферах: політичній, економічній, соціальній та духовній у вигляді наукових теорій, концепцій та формах буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, правова держава, інститути громадянського суспільства, концепції громадянського суспільства, суспільне життя, цінність громадянського суспільства, демократичний режим, ознаки громадянського суспільства, самоорганізація вільних індивідів.

Резюме

Статья посвящена раскрытию гражданского общества как диалектического единства, которое проявляется в четырех основных сферах: политической, экономической, социальной и духовной в виде научных теорий, концепций и формах будничного сознания, жизненного опыта, традиций.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, правовое государство, институты гражданского общества, концепции гражданского общества, общественная жизнь, ценность гражданского общества, демократический режим, признаки гражданского общества, самоорганизация свободных индивидов.

Summary

The article deals with the analysis of civil society as the dialectic integrity, which shows itself in four basic fields: political, economical, social and spiritual, as scientific theories, concepts and in forms of everyday consciousness, experience, traditions.

Key words: state, civil society, legal state, civil society institutions, civil state concepts, social life, civil society value, democratic regime, civil society features, self-organization of free individuals.

Отримано 18.06.2012

Х. В. ШПЕРУН

*Христина Всеволодієна Шперун, аспірант
Львівського національного університету імені
Івана Франка*

ДО ПИТАННЯ ПРО НАДНАЦІОНАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДУ

Протягом двох останніх десятиліть в доктрині міжнародного права триває спір про наявність ознак наднаціональності у деяких міжнародних організаціях. Як приклад таких організацій найчастіше наводять Європейський Союз та деякі міжнародні фінансові організації, в тому числі Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Так зокрема, у дисертаційних дослідженнях О. І. Дунас та Є. В. Палій стверджується, що однією з особливих ознак правосуб'єктності МВФ, як і ряду інших міжнародних фінансових організацій, є наділення їх наднаціональними повноваженнями¹. Дане питання порушувалося у ряді публікацій таких вчених, як А. Вітербо, Ф. Гіантіві, Дж. Голд, А. Ефрон, М. А. Корольов, А. А. Мойсєєв, В. Неймс, С. Оган, К. Растіала, М. Сарол, Дж. Чендлер, Дж. Хед, С. Штерн та інших. Проте єдиної точки зору не було досягнуто. Саме тому слід розглянути більш детально поняття наднаціональності, а також – присутність такого елемента у правосуб'єктності МВФ.

Одразу слід зазначити, що, хоча, поняття «наднаціональність» і зустрічається в ряді міжнародно-правових актів, нормативного визначення цього явища не існує². Немає загальноприйнятого визначення і в доктрині міжнародного права, однак, як справедливо зазначає А. А. Мойсєєв, це аж ніяк не свідчить про відсутність такого явища³.

Найбільш поширеним є підхід, згідно якого, наднаціональність слід розуміти як здатність організації приймати рішення, обов'язкові для її держав-членів. Такій позиції зокрема дотримуються А. Ефрон та В. Неймс, які ще майже півстоліття тому стверджували, що наднаціональність як явище, в першу чергу в міжнародних організаціях, проявляється через їх правомочність приймати загальнообов'язкові для держав-членів рішення⁴. Інший вчений Л. Валки говорить, що термін «наднаціональний» у буквальному розумінні означає, що цей орган стоїть вище держав⁵. Схожої позиції дотримується Дж. Кунз, на думку якого, головним критерієм при кваліфікації міжнародної організації, як наднаціональної, є факт передачі державами-членами суверенітету в певній сфері⁶. Схожу думку підтримує О. І. Дунас, яка стверджує, що воля наднаціональної організації (в порівнянні із звичайними) є більш автономною від волі держав-членів: її органи простою більшістю голосів (а не на основі одноголосності) можуть приймати обов'язкові для держав-членів рішення⁷.

М. А. Корольов відзначає лише «можливість існування функціональної наднаціональності, що є способом однакового регулювання певної галузі життя держав, що уклали між собою з цією метою відповідні угоди». Він також стверджує, що «у чистому вигляді наднаціональність взагалі неможлива, оскільки доти, доки держави наднаціонального утворення зберігають суверенітет, вони можуть у будь-який час припинити своє членство в ньому і відібрати такі права в суверенній державі неможливо»⁸. Суттєво відрізняється думка А. С. Фещенко, який говорить, що наднаціональність – це сукупність повноважень, якими держави наділяють певний міжнародний орган для цілеспрямованого регулювання їхніх взаємин, причому, ці повноваження мають пріоритетний характер стосовно відповідної компетенції держав-членів, включаючи можливість прийняття обов'язкових для них рішень. Обов'язкові рішення органів наднаціональних міжнародних організацій мають наслідком обов'язок держав застосовувати створені цією організацією норми на своїй території. Адже наднаціональні організації мають право своїми рішеннями зобов'язувати та уповноважувати юридичних та фізичних осіб чи державні органи держав-членів безпосередньо, без трансформації цих рішень в національне право держав⁹.

Таким чином, як справедливо зауважує М. Л. Ентін, все ще залишається спірною природа самого явища наднаціональності. Через плутанину з початковими поняттями і абсолютно різною оцінкою того, чим є наднаціональність, фахівці приходять до діаметрально протилежних висновків¹⁰.

Виходячи із цього, видається, що поняття наднаціональності можна вивести через аналіз ознак останньої.

А. Н. Талалаєв до ознак національності відносив: 1) обов'язковість безпосереднього виконання державами-членами рішень, прийнятих такою організацією; 2) рішення ухвалюються міжнародними урядовцями незалежно від волі держав; 3) право такої організації втручатися у внутрішні справи держав-членів¹¹.